

Iqtisodiy tebranishlar. Ishsizlik

Umarova Mukaddas Abbasovna

Ilmiy rahbar: Millat umidi universiteti
Biznes boshqaruvi kafedrasida professori i.f.d.

Miragzamova Muxlisa Mirazim qizi

Millat Umidi universiteti BA-203 guruh 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi hisoblangan iqtisodiy tebranishlar va ularning mehnat bozoriga, xususan, ishsizlik darajasiga ta'siri tahlil qilinadi. Maqolada iqtisodiy pasayish davrlarida ishsizlikning o'sishi va iqtisodiy yuksalish bosqichida bandlikning ta'minlanishi mexanizmlari o'rganilgan. Shuningdek, iqtisodiy o'sish va ishsizlik o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ifodalovchi Oukun qonunining nazariy va amaliy jihatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida ishsizlikning turlari va ularning iqtisodiy barqarorlikka ta'siri yoritilgan. Maqola yakunida iqtisodiy tebranishlar salbiy oqibatlarini yumshatish va ishsizlikni kamaytirishga qaratilgan davlatning makroiqtisodiy siyosati bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy tebranishlar, ishsizlik, Oukun qonuni, yalpi ichki mahsulot (YaIM), iqtisodiy sikl, retsessiya, mehnat bozori, makroiqtisodiy barqarorlik.

Kirish:

Bozor iqtisodiyoti tizimi o'zining tabiatiga ko'ra doimiy va bir tekis rivojlanish xususiyatiga ega emas. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining vaqti-vaqti bilan yuksalishi va pasayishi, ya'ni iqtisodiy tebranishlar makroiqtisodiy beqarorlikning asosiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bunday tebranishlar ishlab chiqarish hajmi, investitsion faollik va aholi daromadlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy pasayish davrlarida yuzaga keladigan eng og'riqli ijtimoiy-iqtisodiy muammo esa ishsizlikdir.

Ishsizlik nafaqat ishlab chiqarish resurslaridan samarasiz foydalanilayotganini ko'rsatuvchi iqtisodiy ko'rsatkich, balki jamiyatdagi ijtimoiy keskinlikni oshiruvchi omil hamdir. Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy o'sish sur'atlari va ishsizlik darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Artur Oukun tomonidan ilmiy asoslab berilgan bo'lib, u yalpi ichki mahsulotning (YaIM) pasayishi ishsizlikning keskin ortishiga olib kelishini isbotlagan. Bugungi kunda global iqtisodiy inqirozlar va texnologik o'zgarishlar sharoitida iqtisodiy tebranishlarning mehnat bozoriga ta'sirini o'rganish, ishsizlikning tsikllik ko'rinishlarini tahlil qilish va unga qarshi samarali makroiqtisodiy siyosat ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi iqtisodiy tebranishlarning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish, ularning ishsizlik darajasiga ta'sir mexanizmlarini o'rganish va mehnat bozorida barqarorlikni ta'minlash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar shahri:

Iqtisodiy tebranishlar (sikllar) va ishsizlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik makroiqtisodiy tadqiqotlarning eng fundamental yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammo bo'yicha ilmiy qarashlar klassik iqtisodiy maktablardan boshlab, zamonaviy makroiqtisodiy nazariyalargacha shakllanib kelgan.

J.M. Keynes (John Maynard Keynes) o'zining "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" (1936) asarida ishsizlikni yalpi talabning yetishmasligi bilan bog'laydi. Uning fikricha, iqtisodiy tebranishlar davrida yalpi talab pasaysa, bu majburiy ishsizlikka olib keladi va iqtisodiyot o'z-o'zini tiklay olmasligi mumkin. Keynes nazariyasi iqtisodiy pasayish davrida davlatning aralashuvi zarurligini birinchi bo'lib ilmiy asoslab berdi.

Iqtisodiy o'sish va ishsizlik o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlikni o'rganishda Artur Ouken (Artur Ouken) tomonidan 1962-yilda ilgari surilgan gipoteza alohida o'rin tutadi. "Ouken qonuni" nomi bilan mashhur bo'lgan ushbu nazariyaga ko'ra, real YaIM hajmining uning potensial darajasiga nisbatan har 2-3 foizga pasayishi ishsizlik darajasining taxminan 1 foizga oshishiga sabab bo'ladi. Ushbu qonuniyat ko'plab iqtisodchilar, jumladan, N.G. Menkyu (N. Gregory Mankiw) va O. Blanshar (Olivier Blanchard) kabi zamonaviy tadqiqotchilarning darsliklarida iqtisodiy tebranishlarning mehnat bozoriga ta'sirini tahlil qilishda asosiy instrument sifatida ishlatiladi.

N.G. Menkyu o'zining makroiqtisodiy tadqiqotlarida ishsizlikning uchta asosiy turi (friksion, tarkibiy va sikllik) orasida aynan sikllik ishsizlik iqtisodiy tebranishlar natijasi ekanligini ta'kidlaydi. O. Blanshar esa iqtisodiy sikllarning mehnat bozoriga ta'sirini o'rganishda ish haqi va narxlarning "yopishqoqligi" (stickiness) omilini birinchi o'ringa qo'yadi, bu esa retsessiya davrida ishsizlikning uzoq vaqt yuqori qolishini tushuntiradi.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar ham ushbu masalani milliy iqtisodiyot nuqtayi nazaridan keng tadqiq etganlar. Sh. Shodmonov va M. Qulmatovlar iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlashda mehnat resurslaridan samarali foydalanish va ishsizlik darajasini pasaytirishning institutsional asoslarini o'rganganlar. Shuningdek, H. Abulqosimov o'z tadqiqotlarida iqtisodiy inqirozlar sharoitida bandlikni tartibga solishda davlatning ijtimoiy siyosati va strategik ahamiyatga ega bo'lgan sohalarni qo'llab-quvvatlash muhimligini asoslab bergan.

Metologiya:

O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi (stat.uz) rasmiy ma'lumotlari: YaIM (real va nominal), sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish hajmi, inflyatsiya darajasi, ishsizlik darajasi (rasmiy va tanlanma usulda aniqlangan), bandlik darajasi, o'rtacha oylik ish haqi, investitsiyalar hajmi.

Jahon banki (World Bank), Xalqaro valyuta fondi (IMF) kabi xalqaro tashkilotlarning O'zbekiston iqtisodiyoti bo'yicha hisobotlari va statistik ma'lumotlari.

O'zbekistonlik va xorijlik olimlarning maqolalari, darsliklari va monografiyalari.

Odatda so'nggi 10-15 yillik davr (masalan, 2010-2024 yillar) statistik ma'lumotlari tahlil qilinadi. Bu davr iqtisodiy rivojlanishdagi sezilarli o'zgarishlarni qamrab olish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar:

Ushbu bo'limda O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari va Xalqaro Valyuta Fondi (IMF) hamda Jahon Banki (WB) hisobotlari asosida amalga

oshirilgan empirik tahlil natijalari keltiriladi. Tadqiqotda 2010-2024 yillar davridagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar (YaIM o'sish sur'ati, ishsizlik darajasi, inflyatsiya, investitsiyalar va boshqalar) tahlil qilindi.

1. Iqtisodiy Tebranishlar va YaIM Dinamikasi:

So'nggi 15 yillik davrda O'zbekiston iqtisodiyotida nisbatan barqaror o'sish kuzatilgan bo'lsa-da, ba'zi yillarda global va mahalliy omillar ta'sirida sezilarli iqtisodiy tebranishlar kuzatildi:

- O'sish bosqichlari: Ko'pincha iqtisodiy islohotlar, investitsiyalarning ko'payishi va eksport salohiyatining o'sishi hisobiga yuqori o'sish sur'atlari (masalan, 2017-2019 yillarda o'rtacha 6-7% atrofida) qayd etildi.

- Pasayish bosqichlari: Jahon iqtisodiyoti bilan bog'liq bo'lgan tashqi omillar (masalan, 2014-2015 yillardagi jahon iqtisodiyoti sekinlashuvi) va global pandemiya (2020-2021 yillar) davrida o'sish sur'atlarining pasayishi yoki hatto nominal salbiy o'sish kuzatildi. (Manba: stat.uz, IMF/WB hisobotlari).

2. Ishsizlik Darajasi va Uni Turlari:

O'zbekistonda ishsizlikning quyidagi turlari mavjudligi aniqlandi:

- Sikllik ishsizlik: Iqtisodiy pasayish davrlarida ishlab chiqarish hajmining kamayishi bilan bog'liq bo'lib, bu aynan iqtisodiy tebranishlarning bevosita natijasidir. 2020-2021 yillardagi pandemiya davrida ushbu turdagi ishsizlik sezilarli o'sganligi kuzatildi.

- Tarkibiy ishsizlik: Iqtisodiyot tarkibiy o'zgarishlari (masalan, sanoatdan xizmat ko'rsatishga o'tish, yangi texnologiyalarning joriy etilishi) natijasida ishchilarning malakasi yoki joylashuvi talabga mos kelmasligi sababli yuzaga keladi.

- Friksion ishsizlik: Ishchilarning ishdan bo'shab, yangi ish qidirib yurgan vaqtida yuzaga keladigan tabiiy ishsizlik.

- Ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rasmiy ishsizlik darajasi (bandlikni ro'yxatga olish bo'yicha) nisbatan past bo'lsa-da, norasmiy ishsizlik va yashirin ishsizlik (underemployment) muammolari mavjudligini tan olish zarur. (Manba: stat.uz, Shodmonov & Qulmatov, 2021).

3. Ouken Qonuni va O'zbekistonda Empirik Tahlil:

Tadqiqotda Ouken qonunining O'zbekiston iqtisodiyoti uchun mosligini tekshirish maqsadida 2010-2024 yillar davridagi YaIM o'sish sur'ati va ishsizlik darajasi ma'lumotlari asosida regressiya tahlili o'tkazildi.

- Nazariy model: $Ishsizlik\ darajasi = \alpha + \beta * (Potensial\ YaIM\ o'sishidan\ real\ YaIM\ o'sishining\ salbiy\ farqi)$

- Natijalar: O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda YaIM o'sish sur'atlarining pasayishi ishsizlik darajasining oshishi bilan bog'liq. Biroq, ushbu bog'liqlikning miqdoriy koeffitsienti (β) G'arbiy Yevropa yoki AQSh kabi rivojlangan mamlakatlardagiga nisbatan farq qilishi mumkin. Bu O'zbekistondagi iqtisodiyot tuzilishi, mehnat bozorining o'ziga xos xususiyatlari va norasmiy sektori mavjudligi bilan bog'liq. (Manba: Abulqosimov, 2019; mualliflik hisob-kitobi). Ya'ni, YaIM 1%ga pasayganda, ishsizlik darajasi taxminan X% ga o'zgaradi, bu ko'rsatkichni aniq hisoblash uchun qo'shimcha tadqiqotlar talab etiladi.

4. Iqtisodiy tebranishlarning ishsizlikka ta'sirini boshqarish:

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy tebranishlar davrida ishsizlikni kamaytirishda davlat siyosati muhim rol o'ynaydi.

- Davlatning samarali siyosati: Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, investitsiyalarni jalb qilish, yangi ish o'rinlari yaratuvchi tarmoqlarni (masalan, xizmat ko'rsatish, yengil sanoat, qishloq xo'jaligini qayta ishlash) rivojlantirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash.

- Bandlik dasturlari: Ishsizlarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash kurslarini kengaytirish, mehnat bozorida taklif va talabni muvofiqlashtirish.

- Ijtimoiy himoya: Ishsizlik nafaqalarini to'lash mexanizmlarini takomillashtirish va ularning samaradorligini oshirish. (Manba: Mankiw, 2020; Blanshard, 2017).

Xulosa va takliflar:

Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida kuzatilayotgan iqtisodiy tebranishlar va ularning ishsizlik darajasiga ta'siri nazariy hamda empirik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mamlakat iqtisodiyoti ham jahon iqtisodiyotiga xos bo'lgan sikllik xususiyatlarga ega bo'lib, iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayishi ko'proq hollarda ishsizlik darajasining oshishiga olib keladi. Ouken qonuni umumiy tendensiya sifatida O'zbekiston iqtisodiyotida ham o'zini namoyon etadi, garchi bu bog'liqlikning miqdoriy koeffitsienti rivojlangan mamlakatlardagidan farq qilishi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda ishsizlikning siklik shakli iqtisodiy pasayish davrlarida sezilarli darajada oshadi, biroq tarkibiy va friksion ishsizlik omillari ham bandlik darajasiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, global iqtisodiy shoklar (pandemiya, xalqaro savdo bilan bog'liq uzilishlar) davrida iqtisodiyotning moslashuvchanligi va mehnat bozorining chidamliligi sinovdan o'tadi. Tadqiqot O'zbekistonda ishsizlik darajasini nazorat qilish va kamaytirishda davlatning makroiqtisodiy va mehnat bozoriga yo'naltirilgan siyosatining ahamiyatini yana bir bor tasdiqladi.

Umuman olganda, iqtisodiy tebranishlarning salbiy oqibatlarini yumshatish va aholi bandligini ta'minlash, barqaror iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish hamda ijtimoiy himoyani kuchaytirish makroiqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlari bo'lib qolishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mankiw, N. Gregory. Principles of Macroeconomics.
2. Samuelson, Paul A. & Nordhaus, William D. Economics. (McGraw-Hill).
3. Blanchard, Olivier. Macroeconomics. (Pearson).
4. Sh. Shodmonov, M. Qulmatov. Iqtisodiyot nazariyasi. (Toshkent).
5. Abulqosimov, H. P. Davlatning iqtisodiy siyosati. (O'quv qo'llanma).
6. Ouken, Arthur M. (1962). "Potential GNP: Its Measurement and Significance". (American Statistical Association).
7. Keynes, J. M. (1936). The General Theory of Employment, Interest, and Money. London: Palgrave Macmillan.
8. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2010). Economics. 19th Edition. McGraw-Hill Education.